

УДК 398.8(477)“193/195”

DOI <https://doi.org/10.15407/mue2021.20.107>

ІВАННІКОВА ЛЮДМИЛА

кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0617-5082>

IVANNIKOVA LIUDMYLA

a Ph.D. in Philology, a senior research fellow at the Department of Ukrainian and Foreign Folkloristics of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0617-5082>

Бібліографічний опис:

Іваннікова, Л. (2021) Кобзарські пісні та думи 30–50-х років ХХ століття: між аматорством і народною традицією. *Матеріали до української етнології*, 20 (23), 107–117.

Ivannikova, L. (2021) Kobzar Songs and Dumy of the 1930s – 1950s: Between Amateurism and Folk Tradition. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 20 (23), 107–117.

КОБЗАРСЬКІ ПІСНІ ТА ДУМИ 30–50-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: МІЖ АМАТОРСТВОМ І НАРОДНОЮ ТРАДИЦІЄЮ

Анотація / Abstract

У статті здійснено аналіз авторських пісень та дум, створених кобзарями й лірниками в 30–50-х роках ХХ ст. Матеріалом для аналізу стали аудіозаписи, що зберігаються у фонотеці ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Записи здійснювались в експедиційних і в студійних умовах. Мета цього дослідження – з'ясувати спорідненість цих творів із фольклором та причину, чому вони не стали органічною частиною усної епічної та пісенної традиції. Більшість цих творів оспівують події ХХ ст.: т. зв. Жовтневу революцію, громадянську та Вітчизняну війни, щасливе колгоспне життя й видатні будови соціалізму. У них виконавці прославляли вождів Леніна і Сталіна, радянську армію, «великі» досягнення радянської влади, воз'єднання українських земель, що відбулося 1939 року, тощо. Більшовики всіма способами намагалися поставити кобзарів на службу радянській владі, змушували їх створювати «новий героїчний радянський епос». Це був початок трагедії українського кобзарства та знищення кобзарської традиції. Особливим музичним талантом були наділені кобзарі Єгор Мовчан та Володимир Перепелюк. Багато творів Єгора Мовчана висвітлюють події Другої світової війни. У думі «Про події в селі Протопопові» йдеться про розстріл мешканців села та насильне вивезення молоді до Німеччини. Автор вдало використав народний мелос і структуру дум. Це зачин, завершальна частина, багато повторів, вільний розмір вірша. Однак сам текст думи не має нічого спільного з усною епічною традицією. Це засвідчує відсутність у ньому фольклорних формул, заміна їх газетними штампами радянського часу. Тож, незважаючи на музичну спорідненість з українським народним епосом, дума все ж має штучний, літературний характер і за стилем нагадує агітаційну листівку. Інші пісні Єгора Мовчана хоч і були близькими до фольклорної традиції, але не стали її надбанням тому, що мали цілком протилежний до народних творів зміст. Вони прославляли й звеличували те, що народ висміював і проклинав. Оспівані в них події суперечили історичній правді. Типовим прикладом «штучної фабрикації нового епосу» з метою створення т. зв. «радянських народних дум» є творчість Григорія Ільченка. Його репертуар відзначається великою кількістю створених спеціально для сцени авторських пісень, які не мають нічого спільного з народним епосом. Такою підробкою фольклору є, зокрема, «Дума про матір-удову». У статті розкрито механізми створення думи. Усе це лише поверхова стилізація під фольклор, примітивна і штучна. Це ж стосується створених на замовлення влади дум Володимира Перепелюка. Отже, більшість ав-

торських пісень мали цілком опосередкований зв'язок з усною народною традицією. Тому вони не стали і не могли стати її надбанням

Ключові слова: кобзарська традиція, авторські пісні та думи, фальсифікація фольклору, стилізація під фольклор.

The analysis of the authors' songs and dumy, created by kobzars and lirnyky in the 1930s – 1950s is submitted in the article. The materials for the analysis include the sound records preserving in the IASFE record library. The recordings have been made in expeditionary and studio conditions. This study is aimed at the ascertaining the affinity of these works with folklore and the reason why they have not become an organic part of the oral epic and song tradition. The events of the 20th century are glorified in most of these works: the so-called October Revolution, Civil and Patriotic War, a happy collective farm life and the outstanding socialism projects. The performers have glorified the leaders Lenin and Stalin, the Soviet army, the «great» achievements of the Soviet government, the reunification of Ukrainian lands in 1939, etc. The Bolsheviks have tried by all means to place kobzars at the service of Soviet power and made them create «new heroic Soviet epos». This is the beginning of the tragedy of Ukrainian kobzarstvo and the destruction of the kobzar tradition. The kobzars Yehor Movchan and Volodymyr Perepeliuk have been endowed with a special musical talent. The events of the Second World War are covered in many works by Yehor Movchan. The *duma On the Events in the Village of Protopopiv* refers to the shooting of the villagers and the forcible deportation of young people to Germany. The author has used successfully folk melody and the structure of dumy. It includes the beginning, the ending, multiple repetitions, free meter. However, the text of the *duma* itself has nothing common with the oral epic tradition. This is indicated by the absence of folklore formulas in it, their replacement by newspaper stamps of the Soviet period. Therefore, despite its musical affinity with the Ukrainian folk epos, *duma* is still of artificial and literary nature, resembling an agitation leaflet in style. Though Yehor Movchan other songs are close to the folklore tradition, they have not become its property because of a completely opposite content to folk works. They have glorified and exalted what the people satirize and curse. The events poetized in them have contradicted the historical truth. The heritage of Hryhorii Ilchenko is a typical example of an «artificial fabrication of a new epos» in order to create the so-called «Soviet people's dumy». His repertoire is marked by a large number of created for the stage specially original songs that have nothing common with folk epics. In particular, such forgery of folklore is *A Duma on a Widowed Mother*. The mechanisms of *duma* creation are described in the article. All this is only a superficial pastiche of folklore, primitive and artificial. The same applies to the ballads by Volodymyr Perepeliuk. Thus, most of the authors songs have quite an indirect relation to the oral folk tradition. That's why they haven't become and can't become its property.

Keywords: kobzar tradition, authors songs and dumy, falsification of folklore, pastiche of folklore.

В Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (ф. 14–10, од. зб. 6, 8, 12, 27, 149, 150 – 153, 158, 166, 168, 175, 270, 361–364, 550–553, 584, 585, 600, 661, 662, 715–718, 720–722, 727, 852, 972, 1072, 1134, 1147, 1171, 1172 та ін.) зберігаються аудіозаписи кобзарських і лірницьких пісень та дум, здійснені в 30–50-х роках ХХ ст. як в експедиційних, так і в студійних умовах. Переважна більшість цих аудіозаписів зроблена у квітні 1939 року під час Всеукраїнської наради лірників і кобзарів при Інституті фольклору АН УРСР (учасників наради записували в Кабінеті музичної етнографії при Київській консерваторії) та у червні 1955 року в межах Всесоюзної наради з питань вивчення епосу східних слов'ян (безпосередньо під час

виступів у залі форуму). Окремі записи здійснювали індивідуально 1948, 1950, 1951, 1952 років та в інший час.

Усіх виконавців можна умовно поділити на дві групи: традиційні (Петро Гузь, Єгор Мовчан, Макар Грищенко, Євген Адамцевич, Павло Носач, лірники Аврам Гребінь, Нестір Колісник, Леонтій Рудаків, Назар Боклаг та ін.) та аматори (Григорій Ільченко, Володимир Перепелюк, Михайло Полатай, Володимир Шестов, Іван Панченко, Олександр Маркевич, Іван Іванченко, Григорій Комаренко), які вели концертну діяльність і відомі власною композиторською творчістю. Варто зазначити, що більшість із них (окрім вищезгаданих лірників) водночас були і носіями усної епічної традиції, і авторами та виконавцями власних пісень на історичну й радянську тематику (Петро Гузь, Євген Адамцевич, Михайло Полатай, Григорій

Комаренко та ін.). Найяскравішим і найталановитішим серед них був Єгор Мовчан, який вдало поєднував власну творчість із фольклорною традицією.

Що стосується традиційного репертуару, то у фонотеці ІМФЕ представлені найпоширеніші народні думи: «Плач невольників», «Про трьох братів азовських», «Про братів самарських», «Про Хведора Безродного», «Про Олексія Поповича», «Про Марусю Богуславку», «Про вдову і трьох синів», «Буря на Чорному морі», «Смерть козака бандуриста» в інтерпретації різних виконавців. Крім дум, у репертуарі кобзарів та бандуристів у 30–50-х роках були також історичні, козацькі та соціально-побутові пісні («Про Саву Чалого», «Про Морозенка», «Про Залізняка», «Про Кармалюка», «Про правду і кривду»), псалми («Про Лазаря», «Про Олексія, чоловіка Божого»), побутові та жартівливі пісні й танці, пісні літературного походження (на слова Тараса Шевченка і Степана Руданського), новотвори (сатиричні частушки) та власні авторські твори (думи, ліричні пісні та пісні ідеологічного спрямування). Цікаво, що окремі кобзарі жартівливі та побутові пісні, а також і псалми, співали разом зі своїми жінками, які, очевидно, вже в радянські часи виконували роль поводитирів [6, с. 51] (відомості про це я записувала в с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.). Так, у дуеті зі своєю дружиною Домінікією співав Петро Гузь, дружина кобзаря Макара Грищенка Івга була виконавицею не лише псалм, а й голосінь.

У статті я не торкатимусь традиційного репертуару лірників та кобзарів. Увага буде зосереджена на авторських піснях та думках, їх тематиці й поетиці, на особливостях виконання. Мета цього дослідження – з'ясувати спорідненість цих творів із фольклором та причину, чому вони не стали органічною складовою частиною усної епічної та пісенної традиції.

Отже, Єгор Мовчан, Григорій Ільченко, Володимир Перепелюк, Володимир Шестов, Євген Адамцевич стали авторами низки пісень та дум про т. зв. Жовтневу революцію, громадянську та Вітчизняну війни, про щасливе колгоспне життя й видатні будови соціалізму. У них виконавці прославляли вождів Леніна і Сталіна, радянську армію, «великі» досягнення радянської влади, воз'єднання українських

земель, що відбулося 1939 року тощо. Це «Дума про Леніна» («Була зима з відлигою»), «Славному Жовтню», «Привіт Сталіну», «Про Щорса», «Про Кірова», «Дума про мир», «Про воз'єднання України з Росією», «Про партію», «Слава Сталінських героїв», «Про Дніпро, Каховку, Кременчук та славний Канів» та ін. Відомий факт створення 1939 року кобзарями колективної поеми «Слава Кобзареві» у восьми частинах, присвяченої 100-річчю виходу у світ «Кобзаря» Тараса Шевченка [5, с. 20–21]. До цього долучилися п'ять кобзарів: Іван Іванченко, Павло Носач, Федір Кушнерик, Єгор Мовчан та Володимир Перепелюк [10, с. 280]. У 1940 році поема була опублікована в журналі «Народна творчість» [11, с. 70–80].

30–50-ті роки – це, як відомо, апогей сталінських репресій, це часи, коли українські лірники та кобзарі зазнавали страшних переслідувань за виконувани на ринках і ярмарках традиційні твори, особливо новотвори, спрямовані на викриття діянь більшовиків та проголошення правди про насильницьку колективізацію і Голодомор. Таких свідчень у спогадах очевидців предостатньо. Утім, більшовики добре розуміли роль і авторитет в українському суспільстві кобзарів та лірників. Тому, крім фізичного знищення, вдалися й до їх моральної дискредитації, всіляко намагаючись підпорядкувати собі тих, що уникли розстрілів. З різних радянських джерел можна дізнатися про участь кобзарів у громадянській війні на боці більшовиків. Зокрема, у лавах Червоної Армії виступали з піснями силоміць мобілізовані відомі кобзарі Федір Кушнерик, Іван Кучугура-Кучеренко, Іван Запорожченко, Петро Галашко-Нитченко, Павло Носач та лірник Аврам Гребінь. Вони служили зв'язковими, проводили агітаційну роботу серед селян [12, с. 22]. У 20-х роках «Етнографічний вісник» публікував низку новотворів окремих кобзарів про події громадянської війни, початок створення колгоспів, про зміни в народному побуті. Серед цих публікацій і пісні, які складав Петро Іванович Гузь, «кобзар-незаможник» із с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області, зокрема, пісня «Про трактор» [2, с. 55–59]. Автор запису та публікації І. Галюн радісно підсумовує, що «кобзарська пісня вийшла з зачарованого кола старовини» і «певним кроком іде

в сучасність, щоб відбити її пекучі питання та соціальні суперечності» [2, с. 59].

Насправді, це був початок трагедії українського кобзарства та знищення кобзарської традиції. Уже в 20-х роках радянська влада забороняла кобзарям і лірникам виконання традиційного репертуару, залучала їх до більшовицьких агітбригад і стимулювала творення псевдофольклорних піснеспівів, що прославляли «досягнення» Жовтня, новітніх «вождів революції», висміювали релігійні почуття українців та селян-землевласників. Так виникли пісні «Ой у місті Петрограді» та «Пісня про Щорса» Павла Носача, «Дума про Леніна» та пісня «Батько Ленін» Федора Кушнерика, «1917 рік» та «Пісня про повстання» Івана Запорожченка тощо (ф. 14-10, од. зб. 563, 585, 715, 1171, 1172 та ін.). За свідченням Єгора Мовчана, подібні пісні писались, «аби не зогнить у харківській ямі» чи в Сибіру [12, с. 262]. Уже в 30-х роках, після Голодомору, кобзарі, яким дозволили існувати, повинні були зареєструвати свій репертуар в органах «Політосвіти» й отримати там офіційний дозвіл на виконавську діяльність [12, с. 41–42].

Отже, не з власної волі кобзарі творили «нове колективне мистецтво», ідеологічно витриманий репертуар, розрахований на концертне виконання. Так з'явилися абсолютно нехарактерні для епічної традиції новітні думи, складені коломийковим або билинним віршем. Саме такий репертуар і записаний у квітні 1939 року під час Першої республіканської наради кобзарів та лірників в Інституті українського фольклору АН УРСР. Тоді ж її учасники, найвідоміші в той час автори і виконавці прорадянських пісень, Єгор Мовчан, Федір Кушнерик, Іван Іванченко, Павло Носач та ін. стали членами Спілки радянських письменників України. Після цього був створений ансамбль кобзарів (крім них, до ансамблю входили ще Олександр Маркевич, Володимир Перепелюк і Петро Гузь), який концертував по різних містах і селах України, а також на особливо важливих партійних зібраннях. У фонотеці ІМФЕ зберігаються записи пісень у виконанні цього ансамблю, зокрема пісні «Про воз'єднання України з Росією». (ф. 14-10, од. зб. 585).

Прослухавши записи Єгора Мовчана, Володимира Перепелюка, Володимира

Шестова, Петра Гузя, не можна сказати, що їхні пісні були некрасиві, адже їх склали дуже талановиті люди. Особливою естетичною і художньою довершеністю відзначаються ліричні твори Володимира Перепелюка (пісні «Ластівка», «Доріженька», «Пісня про коваля»), адже це був 29-річний романтично налаштований композитор, що оспівував красу природи й людських почуттів, – але на тлі щасливого колгоспного життя... (ф. 14-10, од. зб. 584, 600, 727). Не можна не назвати талановитими цілий цикл авторських пісень і дум Єгора Мовчана, що висвітлюють події Другої світової війни: думи «Про події в селі Протопопові», пісні «Коли течуть криваві ріки» та «Насувалась грізна хмара з далекого краю», низку моностроф сатиричного змісту під загальною назвою «Чорний ворон зі свастикою» тощо (ф. 14-10, од. зб. 553, 584, 715, 716, 1072, 1171).

У думі «Про події в селі Протопопові» (ф. 14-10, од. зб. 584) йдеться про розстріл мешканців села та насильне вивезення молоді до Німеччини. Автор вдало використав народний мелос і структуру дум, тобто зовні вона справді має ознаки епічного твору: зачин, закінчення, використання повторів («горе нам, тяжке горе», «як вітер, як хвилі, як море»), вільний розмір вірша:

Гей у краю Донбаському та в місті
Слов'янському
Хижі звірюки рискають-блукать,
Здобичі собі шукають,
Де би можна було пожитися,
Людської крові напитися – гей!

Однак сам текст думи не має нічого спільного з усною епічною традицією. Це засвідчує насамперед відсутність у ньому фольклорних формул, заміна їх газетними штампами радянського часу на кшталт «хижі звірюки», «фашистські собаки» тощо.

Тож, незважаючи на музичну спорідненість з українським народним епосом, дума все ж має штучний, літературний характер і за стилем схожа більше на агітаційну листівку, ніж на трагічну епопею народного горя, яку представляють думи XVI–XVIII ст.

Важливою ознакою фольклору, зокрема, й історичних пісень та дум, є високий ступінь узагальнення, символізація реальних подій і фактів, надання їм апо-

каліптичного значення. Цього немає в авторських творах. Тут же бачимо сухий, утилітарний перелік фактів:

Загнали кати людей багато, багато,
Чоловіків усіх віків,
А ще десяток у хліві постріляли.
А жінок і діточок маленьких
Наперед себе виставляли,
На фронт гнали – гей!

І навіть горе матері, у якої відібрали дітей, сповнене радянського пафосу:

Ненька плаче-ридає,
До серця дитя притуляє,
В тяжких муках помирає,
Але широко очі одкриває,
Прокляття на ворога посилає,
До помсти людей закликає – гей!

Нам не відомо, чи був Єгор Хомич сам очевидцем оспіваних ним подій, однак у тексті думи вони зображені так, як їх могла висвітлювати тодішня преса.

Мелос народних дум, інтонування і музичний супровід використовує Є. Мовчан для іншої власної думи «Про мир» – думи «про славу велику землю радянську, мудрих її правителів, що закликають до миру» (ф. 14-10, од. зб. 150, 151).

Трохи ближча до фольклорної традиції пісня Єгора Мовчана «Насувалась грізна хмара» (ф. 14-10, од. зб. 716), у якій також іде мова про вивезення молоді в Німеччину. Цьому наближенню сприяє використання коломийкового розміру вірша, цілої низки художніх образів – символів горя і смерті (зозуля, крук), фольклорних формул та інших художніх засобів, завдяки чому досягається той рівень узагальнення, який є в народних піснях:

Насувалась грізна хмара
З далекого краю,
Закувала зозуленька
У темньому гаю.
Закрякали чорні круки,
Із степів летючи,
Заплакала дівчинонька,
Долиною йдучи.

Текст пісні в окремих місцях перегукується з творами Тараса Шевченка, наприклад, такі словесні формули, як «мов та галич села вкрили» (про німців), «заплакали старі батьки», «хто визволить невольників на вольную волю» тощо.

Стилізована під фольклор і кінцівка твору:

Дав наказа маршал Сталін
До бійців завзятих:
Рятувати невольників
Від катів проклятих.

Цей твір, завдяки ще й красивому наспіву, міг би претендувати на поширення у фольклорному середовищі – та все ж народ віддавав перевагу сатиричним куплетам про Сталіна й ніяк не хотів бачити в ньому вождя-визволителя:

Батьку Сталін, дайте мила,
Бо вже воші мають крила¹;
Їде Сталін на тарані,
Дві сільодки у кармані,
Цибулиной поганяє –
Америку доганяє.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод [9, с. 53].

Низка моностроф під загальною назвою «Задумали вражі німці» (в іншому варіанті – «Чорний ворон зі свастикою») (ф. 14-10, од. зб. 149, 716) викривають німецьких поплічників, які повірили в те, що їм повернуть у приватну власність колгоспні землі, а також розповідають про втечу окупантів з Москви, Сталінграда та міст і сіл України. Здавалося б, такі малі віршовані форми, запозичені з фольклору, повинні були забезпечити популярність їх у народі – а насправді важлива не лише форма, а й зміст, бо ж ці твори мають літературний характер, прославляють Червону Армію та радянську владу, що зовсім нехарактерно для фольклору тих часів:

Задумали вражі німці
В нас запанувати,
Та Радянського Союзу
Їм не подолати!

Ще одна авторська стилізація під фольклор – пісня «Славному Жовтню» (ф. 14-10, од. зб. 149). Тут також використані деякі фольклорні формули, коломийковий розмір – та сам твір, у якому порівнюється горе закріпаченого бідного народу в дореволюційний час із його щасливим життям при радянській владі, також не має нічого спільного із народними піснями, а швидше з агітацією і пропагандою. Щоправда, саме такі стилізації цілком були придатні для того, щоб видавати

їх як правдивий український фольклор, у якому оспівується радянська влада та її вожді. Для прикладу наведемо зачин і кінцівку твору: такими монострофами рясніли всі тогочасні збірки т. зв. «радянського фольклору»:

Хто бажає вислухати
Від краю до краю,
Як жилося і живеться, –
Про все вам згадаю;
Зійшло сонце ясне й тепле
Для всього народу,
Ленін з Сталіним відкрили
Для усіх свободу;
Хай живе радянська влада
І її держава,
Леніну похвала вічна,
Сталінові слава!

А серед народу в той час поширювались інші монострофи про Леніна і Сталіна:

Ой спасибі Іль'їчу,
Що я хліба не печу.
Треба Сталіна просить,
Щоб і борщу не варить;
Ходив Ленін по горі,
Сталін по болоту,
Ленін грабив буржуїв,
Сталін же й голоту;
По Сибіру я скиталась,
Каторжанкою була,
Україну споминала
Й гірко Сталіна кляла;
Ні корови, ні свині,
Одіж рвана на мені,
В хаті нічим протопити –
Гріє Сталін на стіні [8, с. 38–41]
(записи Юрія Семенка, зроблені в
40-х роках на Полтавщині).

Можна навести й ще низку фольклорних творів про «щасливе» колгоспне життя.

Принагідно не можемо не згадати прощальну пісню розстріляного 1937 року кобзаря Івана Кучугури-Кучеренка «Ой нема над тебе ката», у якій він проклинає не лише Сталіна, а й усіх тих, хто його прославляв:

Ой нема над тебе ката,
На прокляття нема слів.
Зруйнував ти наші хати,
Нас звелів замордувати,
Сам пропхався до царів.
Ой нема над тебе ката,
Ти й лютіший од звірів.

Хто б посмів пісні співати
Й тебе мудрим величати,
Щоб навіки онімів! ²

Безсумнівно, що ця пісня не могла потрапити до фонотеки Інституту фольклору, але, на щастя, збереглася в пам'яті кобзаря Івана Драча з Полтавщини, від якого була записана в 90-х роках ХХ ст.

Окремо хочеться зауважити про мелодію пісні «Славному Жовтню». Вона дуже гарна і більш жалобна, аніж весела. Генетична спорідненість її з народним мелосом очевидна. У приватній розмові зі мною сучасний виконавець дум, народний артист України Тарас Компаніченко, висловив припущення, що на цю мелодію Єгор Мовчан міг співати і «Думу про голод». Справді, цей твір, вочевидь, написаний уже після голоду, але всі події 1932–1933 років були ще занадто свіжі в пам'яті, тож не дивно, що не лише структура музичного тексту, а й зачин пісні, запозичений із народної традиції, майже ідентичний до зачину «Думи про голод»:

Хто бажає вислухати
Від краю до краю,
Як жилося і живеться, –
Про все вам згадаю;
Послухайте, люди добрі,
Від краю до краю,
Як жилося і живеться –
Про все вам згадаю! [1, с. 62].

Те ж стосується і змісту окремих віршів, що перегукуються між собою в обох творах. Співець немовби дорікає сам собі. (При цьому не слід забувати, що дума записана через півстоліття після її створення, тож без сумніву пройшла певне редагування у свідомості виконавця):

Так робили ми панам, що ніколи сісти,
А тепер собі ми робим, що нічого їсти.

Отже цілком імовірно, що для нової пісні Є. Мовчан міг узяти уже готову мелодію «Думи про голод». На сьогодні ми не можемо ні підтвердити, ні спростувати цю гіпотезу, яка здається такою, що має право на існування...

Обсяг статті не дає змоги охарактеризувати всі авторські твори, у яких оспівується комуністична партія, В. Ленін, М. Щорс, С. Кіров, щасливе й радісне колгоспне життя. Це «Пісня про Щорса» (мелодія і слова Павла Носача), «Дума про Леніна» Федора Кушнерика, яку спі-

вав Єгор Мовчан, також пісня «Привіт Сталіну», пісні «Про Партію» та «Про Воз'єднання» Івана Панченка, «Сходить сонце на горі» Володимира Шестова, «Слава сталінським героям» Євгена Адамцевича, пісні «Доріженька», «Про коваля», «Про Семена Палія», «Слава, слава Кобзареві» Володимира Перепелюка або ж пісня «В Петербурзі над Невною» Івана Іванченка, про викуп Тараса Шевченка з кріпацтва. Це авторські пісні, деколи дуже красиві й талановиті (особливо це стосується творчості В. Перепелюка), які не закорінені в усну традицію і представляють лише індивідуальну творчість. Виняток – хіба пісня Петра Гузя «Про нашого батька Леніна» (ф. 14-10, од. зб. 3631). Кобзар запевняє, що він написав її 1925 року, очевидно, після смерті вождя. Однак авторським можна назвати лише текст, а мелодія народна, – це відома на Полтавщині пісня «Ой не цвіти буйним цвітом, зелений катране», приписувана легендарній співачці Марусі Чурай. На неї прекрасно накладається вірш, що написав Петро Гузь:

То не вітер, то не буйний
Шумить в темнім гаї,
То голосять робітники,
Як батька ховають.
Заплакала вся біднота
Гіркими сльозами,
А вороги наші люті
Сміються над нами.

Фольклоризувалась і залишилася популярною в народі пісня про смерть Тараса Шевченка «На високій дуже кручі», (ф. 14-10, од. зб. 363, 1072) яку написав кобзар Іван Кучугура-Кучеренко [3, с. 7]. Не лише музичні, але й текстові варіанти відомі у виконанні кобзарів Петра Гузя та Олександра Маркевича. Очевидно, тут відіграла роль велика любов народу до Кобзаря, а також і те, що твір позбавлений ідеологічних нашарувань.

Типовим прикладом «штучної фабрикації нового епосу» (Р. Кирчів) [4, с. 262], «експериментування з традиційною формою дум» [4, с. 274] з метою створення низки т. зв. «радянських народних дум» є також творчість Григорія Ільченка. Бандурист із Харківщини Григорій Ільченко (1902–1975) кобзарював з 1923 року, керував різними самодіяльними гуртками бандуристів, а з 1926 року – Харківською

капелою кобзарів, вів активну концертну діяльність. Тож не дивно, що його репертуар відзначається великою кількістю штучно створених спеціально для сцени авторських пісень, ідеологічно витриманих, розрахованих на відповідну аудиторію, які нічого спільного не мають з народним епосом. Як сам запевняв, він був автором «Думи про Кубу», «Думи про ставлара Макара Мазая», «Думи про Павла Поповича». У виступі на нараді 1955 року з питань вивчення східнослов'янського епосу він також запевнив, що 1926 року склав думу «Буря на Чорному морі», а 1943 року написав «Думу про матір-удову» (ф. 14-10, од. зб. 1147).

Характерна риса творів Г. Ільченка – це або виконання традиційного тексту на власну мелодію, яка не пов'язана з епічною традицією (це бачимо на прикладі думи «Буря на Чорному морі»), або використання народного мелосу для авторських текстів, «не позначених впливом фольклорної традиції» (Кирчів). Такою підробкою фольклору є, зокрема, «Дума про матір-удову» (ф. 14-10, од. зб. 553, 1147). Увесь цей твір (і мелодія, і текст) – це така ж імітація думи, як і дума Єгора Мовчана «Про події в селі Протопопові». Однакові й механізми цієї імітації, до яких вдаються обидва виконавці: це, як зазначалося вище, традиційна мелодика, структура, поетичні тропи і фольклорні формули, характерні для історичного епосу.

До таких засобів належать початкові, кінцеві та інші поширені формули («то не чорнії круки налетіли», «гей у неділю рано-пораненьку», «та як чайка к землі припадала», «удова старесенька ридала», «світа білого не видали», «до схід сонця руки здіймали», «бусурманської каторги», «з тяжкої неволі», «в рідну сторононьку» тощо), вживання зменшувально-пестливої лексики, характерне для фольклору загалом («вербонька», «долинонька», «удовонька», «сторононька», «старесенька», «садочок», «хатонька», «біда-горенько» тощо), вживання нестягнених форм прикметників («чорнії круки», «вітри буйнії»), повторів («рано-пораненьку», «палити-грабувати») тощо.

То не чорнії курки налетіли,
Не громи в хмарах гуркотіли,
І не вітри буйнії завили;
А то орди вовка фашидянського

Це уже фальш і неправда, бо ті «колгоспні» вдови, які втратили чоловіків у Першу світову чи громадянську, а дітей у голод, яких розкуркулили, обібрали до нитки, або ще й вислали на північ, які вручну обробляли безмежні бурякові плантації, вижинали цілі лани пшениці й жита, насправді були «німими рабами» тоталітарного режиму. Це по-перше. По-друге, усі події (насильне вивезення до Німеччини та помста окупантів, загибель дочки і сина вдови) зображені в дусі радянської пропаганди. Син удови неодмінно стає партизаном, якого убивають німці, а дочка накладає на себе руки, щоб уникнути німецького полону. Караючи за підтримку партизанів, фашисти спалюють село та його мешканців. Разом з іншими односельцями гине й удова. Отже «канонічна» радянська героїчна історія...

Очевидно, що початковою метою автора було саме зображення всенародного горя на прикладі однієї родини. Таким, певно, був і первісний кінець думи. Та й сам Г. Ільченко говорив, що не «дописав» кінцівку, а «переробив», імовірно, за вказівкою кураторів з НКВД чи Спілки радянських письменників. Тому третя, заключна частина детонує з основним сюжетом і зовсім не має стосунку до подій у Протопопові. Тут ідеться про «тисячі невольників», що перебували у «бусурманській каторзі», при цьому «надію мали; на схід сонця руки здіймали, зірку кремлівську вбачали та благали».

А завершується ця, у задумі трагічна історія, великим славослів'ям, яке, зрозуміло, імітувало традиційну кінцівку стародавніх дум.

Да вклоняємось ми сонцю правди,
Рідній партії нашій!
Усьому війську радянському,
Народу вільному трудящому
Слава навіки, вічна слава!

Така штучна компіляція несумісних за настроєм і змістом частин твору якнайточніше засвідчує подвійні стандарти комуністичного режиму, які нав'язували народові і від яких ми не можемо звільнитись і досі. Всенародне горе, страшну трагедію, пам'ять про яку витравлювали вже в перші дні закінчення війни, заступив пафос перемоги, те, що тепер влучно назване «победобесієм».

Отже, як зазначив Роман Кирчів у монографії «Двадцять століття в українському фольклорі», «весь цей матеріал вражає очевидною робленістю “на замовлення”, поверховою стилізацією під фольклор, часто примітивізмом і штучністю» [4, с. 252].

Щоправда, аналізовані нами твори ніде не подано як фольклорні, навпаки, їх виконавці наголошують на своєму авторстві й розповідають історію їх створення. Однак усе це було пропаговано як новий епос, який активно розвивається в радянський час.

І ще одним яскравим творцем такого епосу був уже згадуваний бандурист, соліст хору Григорія Верьовки Володимир Перепелюк. Крім безмежно талановитих ліричних пісень про кохання, а також пісень про щасливе колгоспне життя, він створив і думи «Про визволення України», «Про Ковпака», «Про Олега Кошового», а серед них – і «Думу про Дніпро, Каховку, Кременчук та славний Канів» (ф. 14-10, од. зб. 727). Йдеться про будівництво Каховського, Кременчуцького та Канівського водосховищ. Але на час запису (травень 1955 р.) жодне з них ще не було запущене, отже, дума повинна була виконати роль агітаційної листівки, запустити в народ ідею про торжество добра і майбутні блага від цих перетворень природи: з'явиться електрика і вода по каналах напоїть степи:

Тоді то оживе земля-матінка родюча,
Зацвітуть хліба стоколосі пахучі,
Покриються сади плодами рясними,
Засяє Україна вогнями ясними.

Про те, якою трагедією обернеться для мешканців затоплених сіл та й для самого Дніпра ця «стройка века», не йшлося. Нагадаємо, що тільки під Каховським морем поховано 90 сіл, вся історична територія Великого Лугу Запорозького, споконвічні плавні, родючі землі, а загалом нині зруйнована вся екосистема Дніпра...

Безсумнівно, що автор повинен був створити величну епопею побудови соціалізму. Цьому стандарту певною мірою відповідає авторська ліро-епічна мелодія «думи», певні претензії на епічний твір позначалися й на сюжеті, композиції та структурі. Згідно із сюжетом, уся агітація побудована у формі розмови Дніпра зі своїми притоками Десною, Пслон, Сулою,

Ворсклою та ін., яка нагадує пленум райкому партії:

Та годі вже нам без кінця своєї води
дарма у море проливати,
А тільки будемо та більше людям
користі давати,
Допомагати сонцясну коуну
будувати,
Тоді ж то чистоводний Псел із квітучих
сел бисто впливає,
Словами промовляє:
– Батьку Дніпре, я твій голос чую
І тобі я рапортую,
Що я вже недарма в Чорне море
пробігаю,
Бо я вже не одну турбіну як вихор
ганяю – гей!
І в Зеленому Остові, в Великій Багачці
Та ще й городі Гадячі
Нині новим сонцем я села освітляю – гей!

Радянськими штампами переповнені й «виступи» Сули та Ворскли:

А за нею й Сула дзвінка голос подала,
І срібна Ворскла із Полтави:
– Ми йдемо в робочі лави!
Для народу свого, для гучної слави!

І, як було задумано, «партійна нарада» річок завершується одноставним всенародним схваленням її рішень:

Тоді ж то морем загомонили
Усі радянські люди:
– Як наша партія скаже,
То так воно і буде!

Таким чином, незважаючи на зовнішню форму, структуру, композицію, використання окремих поетичних троп («гей у неділю рано-вранці ще й сонце не сходить»; «словами промовляє»), ця дума

звучить швидше як пародія на народний епос, а з погляду часу – як триумф на кістках наших предків. Якщо ж зважити на те, наскільки талановитий композитор був Володимир Перепелюк, то можна собі уявити, яке моральне насильство було вчинене над душею митця заради створення такої «думи»...

Отже, як бачимо, більшість авторських пісень або й зовсім не мали, або мали цілком опосередкований зв'язок з усною народною традицією. Тому вони не стали і не могли стати її надбанням, залишились чужим і неприйнятним для неї явищем. І головна цьому причина – антинародне спрямування цих творів, фальсифікація зображуваних подій, прославлення режиму, проти якого був спрямований істинний фольклор періоду радянської влади. Оспівані в них події суперечили історичній правді. Цей антагонізм справжнього, живого із штучним, надуманим сприяв тому, що твори ці відійшли в забуття. Однак це не означає, що вони не можуть бути предметом дослідження фольклористів. Цілком погоджуємося з думкою професора Романа Кирчіва, що «з погляду історичної об'єктивності вони не можуть бути викинуті, абсолютно викреслені. Це велемовні документи свого часу» [4, с. 272]. І додамо: гіркі наслідки агресивного нищення тоталітарним режимом споконвічної кобзарської традиції.

Примітки

¹ Записала Л. Іваннікова з пам'яті: в 60-х роках чула у с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

² Електронний ресурс. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=BOiSn1EsB2g/>

Джерела та література

1. Бугаєвич І. В. Кобзарська дума про голод. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 4. С. 62–63.
2. Галюн І. Нові кобзарські пісні. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7. С. 54–59.
3. Жеплинський Б. М. Кобзарі-бандуристи. Львів : Край, 1999.
4. Кирчів Р. Ф. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2010. 536 с.
5. Лавров Ф. І. Кобзарі в минулому і тепер. *Народна творчість*. 1940. № 3. С. 20–21.
6. Лобода А. Від частушки до пісні «довгої». *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7. С. 45–53.
7. Мишанич С. В. Реалізована «бінарна опозиція»: більшовики і кобзарі. *Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці*. Донецьк : Донецький національний університет, 2003. Т. 2. С. 415–426.

8. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / упорядкув., передмова, вступ і примітки Ю. Семенка. Львів : Вечірня година, 1992. 96 с.
9. Пахаренко В. Слово, що здолало смерть. *Народна творчість та етнографія*. 1991. № 6. С. 51–54.
10. Плісецький М. Українські народні думи: сюжети і образи. Київ : Кобза, 1994. 364 с.
11. Слава Кобзареві. Колективний твір народних кобзарів, присвячений 100-річчю «Кобзаря». *Народна творчість*. 1940. № 3. С. 70–80.
12. Черемський К. Повернення традиції: з історії нищення кобзарства. Харків : Центр Леся Курбаса, 1999. 288 с.

References

1. BUHAYEVYCH, Ihor. Kobzar's Duma about Hunger. In: Oleksandr KOSTIUK, ed.inchief, *Folk Art and Ethnography*, 1990, no. 4, pp. 62–63 [in Ukrainian].
2. HALIUN, Ivan. New Kobzar's Songs. In: Andriy LOBODA, Viktor PETROV, eds.inchief, *The Ethnographic Bulletin*. Ethnographic Committee of the Ukrainian Academy of Sciences. Kyiv, 1928, bk. 7, pp. 54–59 [in Ukrainian].
3. ZHEPLYNSKYI, Bohdan. *Kobza- and Bandura-Players: A Set of 12 Postcards with Ukrainian-Language Cutlines*. Lviv: Land, 1999 [in Ukrainian].
4. KYRCHIV, Roman. *The 20th Century Mirrored in the Ukrainian Folklore*. Lviv: Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, 2010, 536 pp. [in Ukrainian].
5. LAVROV, Fedir. Kobzars in the Past and Now. In: Fedir LAVROV, acting editor-in-chief, *Folk Art*. 1940, no. 3 (May–June), pp. 20–21 [in Ukrainian].
6. LOBODA, Andriy. From Doggerels-Chastushkas to “Long” Songs. In: Andriy LOBODA, Viktor PETROV, eds.inchief, *The Ethnographic Bulletin*. Ethnographic Committee of the Ukrainian Academy of Sciences. Kyiv, 1928, bk. 7, pp. 45–53 [in Ukrainian].
7. MYSHANYCH, Stepan. The Accomplished “Binary Opposition”: Bolsheviks and Kobzars. In: Stepan MYSHANYCH. *Works on Folklore and Literary Studies*. Donetsk: Donetsk National University, 2003, vol. 2, pp. 415–426 [in Ukrainian].
8. SEMENKO, Yuriy (arranged, prefaced, introduction-authored, and annotated by). *FolkLore: A Collection of Modern Ukrainian Folklore*. Lviv: Evening Time, 1992, 96 pp. [in Ukrainian].
9. PAKHARENKO, Vasyl. The Word That Has Overcome Death. In: Oleksandr KOSTIUK, ed.-in-chief, *Folk Art and Ethnography*, 1991, no. 6, pp. 51–54 [in Ukrainian].
10. PLISETSKYI, Marko. *The Ukrainian Folk Dumas: Plots and Characters*. Kyiv: Ukrainian-Canadian Joint Venture *Kobza*, 1994, 364 pp. [in Ukrainian].
11. IVANCHENKO, Ivan, Pavlo NOSACH, Yehor MOVCHAN, Fedir KUSHNERYK, Volodymyr PEREPOLIUK. “Glory to the Kobzar”: A joint Piece of Work of Folk Kobzars Dedicated to the Centenary of the “Kobzar” (literary advising by Dmytro KOSARYK). In: Fedir LAVROV, acting editor-in-chief, *Folk Art*. 1940, no. 3 (May–June), pp. 70–80 [in Ukrainian].
12. CHEREMSKYI, Kost. *The Return of Tradition. From the History of Kobzardom Destruction*. Kharkiv: Les Kurbas Centre, 1999, 288 pp. [in Ukrainian].

Надійшла / Received 10.08.2021

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 03.11.2021